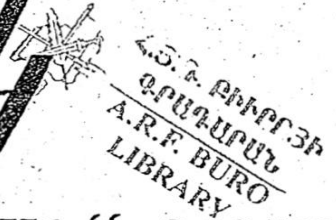

ԴՐՈՇՆԻԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ԼՐՏԵՍ ԱՐՏԱՇԷՍԻ ՍՊԱՆՈՒՄԸ

Կ Պօլսի Կօմիտէի որոշմամբ մահի դատապարտւեցաւ լրտես Արտաշէսը: Աճիւղ գործադրւեցաւ ամենայն յարգութեամբ:

ԻՐԵՐԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՆՈՅՆՆ Է

Յունիս, 1895 թ.

Իրերի գրութիւնը Հայաստանում մագաչափ անգամ չի փոխւել, թէև հակառակ լուրեր են պտտում: Հայ ժողովուրդը ենթարկւած է նոյն պայմաններին, ինչ որ մի քանի ամիս, մի քանի տարի առաջ էր: Բաւականանալը այս անգամ միայն երկու փաստով:—

Իրերի ամենամեծ շարիքներից մէկը—հարկահանութիւնը, որ ժողովրդի տնտեսական քայքայման գլխաւոր պատճառներից մէկն է, շարունակուում է աւելի եռանդուն կերպով, քան երբևէ իցէ: Հարկահաւաքները զապթիաներով և զինւորներով ցրւել են երկրի բոլոր կողմերը ու ամենայն եռանդով հաւաքում են հարկերը և այն էլ ոչ թէ մի տարւանը, այլ մի քանի տարւանը միանգամից: Տեղի ունեցող տեսարանները աւելի սարսափելի են, քան նախկին տարիներինը, որովհետև ժողովուրդը տնտեսապէս ծայրայեղ աղքատութեան մէջ է—չունի հաց, չունի հագուստ. եղած չեղածը թալանել, տարել են, այրել ու աւերակ են դարձրել. որտեղից տայ, ի՞նչ տայ: Մերկութեան ու քաղցածութեան պատճառն էլ ինքը կառավարութիւնն է. բայց և այնպէս նա ողորմած արար պահանջում է մի քանի տարւայ հարկերը միանգամից, ինչ հոգն է, թէ ժողովուրդը ոչինչ չունի: Եւ ժողովուրդը իւր անկարողութեան համար ենթարկւում է ամեն տեսակ տանջանքների, լիկանքի—նոյն մարմնական տանջանքները, նոյն բռնաբարումները, դեռ աւելի շնային կերպով:

Այդ թշուառականը, որ դեռ շարունակում է իւր շա-

հատակութիւնները, շարունակում է նոյնպէս և դեռ կոտորել սասունցիներին, այժմ էլ քաղցով: Սասունցուն օգնութեան է հասնում մի «անտեսանելի ձեռք», որ նա քաղցից չմեռնի, որ նա չվհարուի, չնկնի իւր բարձրութիւնից, մայ նոյն ազատասէրը: Կառավարութիւնը իմանում է այդ և պարտի է ենթարկում սասունցուն, որովհետև վերջինս ընդունում է այդ օգնութիւնը, չի ուզում քաղցից մեռնել: Սուլթանի կառավարութեան օրէնքով «հպատակների» մի մասին արգելւում է ապրել և ով որ դրանցից կապրի, կաշխատի իւր գոյութիւնը պահպանել, նա ճանաչուում է իրրե քաղաքական յանցաւոր, որի համար և կրում է արժանի... պատիժը:

Եւ հասկանալի է: Այդպիսի մի հրեշտակ մարմին, ինչպիսին սուլթանի կառավարութիւն կոչւածն է, այլապէս վարւել չի կարող: Զգալով որ հետզհետե մտնենում է իւր վախճանը, որ այսօր թէ վաղը պիտի վերջ դնի իւր լէշակեր թագաւորութեան, ուստի անկազ գազանի նման ընկնում է անպաշտպան ժողովրդի վրայ իւր վրէժը լուծելու:— Խածում, յօշոտում է, և դրա մէջ է գտնում իւր սփոփանքը, դրա մէջ նա զգում է մի հօգեկան բաւականութիւն. թշուառական:

Եւ այս դէպքերը տեղի են ունենում հենց այն ժամանակ, երբ սուլթանի կառավարութիւնը, իբրև մարդասպան, նստեցրած է ոճրագործի նստարանի վրայ, երբ փաստերով ու դօկումէնտներով ապացուցւած ու հաստատուած է, որ ինքն է հեղինակը այն բազմաթիւ բռնաբարումների, կեղեքումների, տանջանքների, կոտորածի և այլն, որին ենթարկւած է գլխաւորապէս ու առանձին մի նպատակով հայ ժողովուրդը, երբ ամբողջ աշխարհին ակնյայտնի կերպով ցոյց է տւած, որ այդ հրեշտակը, լէշակերը կատարել է երկար տարիների ընթացքում անթիւ ոճիրներ, հանցանքներ և երբ դեռ եւրոպական երեք պետութիւնների ներկայացուցիչները գտնւում են հենց ոճիրներ կատարւած վայրում ու շարունակում են իրենց խուզարկութիւնը:

Այս ցոյց է տալիս նորից այն, որ սուլթանի կառա-

վարութիւն կոչւածը ոչ միայն մի անպատկառ, անամօթ մարմին է, այլ և լիրբ ու յանդուգն մի հրէշ: Եւ դեռ այսպիսի մի կառավարութիւն պիտի շարունակի ապրել, գոյութիւն ունենալ, նա պիտի շարունակի լինել Հայաստանի նրա և ժողովուրդների «տէրը», «իշխողը», պիտի ձանաչի նրա պետի «վեհապետութիւնը» (Souveraineté)

Ոչ բաւական է Հայաստանի ներկայ ընթացիկ պէտք է արժատապէս փոփոխել և նրա վեհապետը պիտի լինի ինքը ժողովուրդը: Ինքը ժողովուրդն է ամեն ինչ և նրանով պիտի լինի ամեն բան: Ինչ որ կատարուած է, կը կատարուի առանց նրան, ոչ մի ոյժ, ոչ մի կշիռ չի ունենալ և չի կարող համարուիլ օրէնք, այլ բռնութիւն, խարազան, բռունցք, ինչ որ էլ գոյութիւն ունի այժմ և որի դէմ էլ կուուած է ժողովուրդը: Մի որ և է երկրում, այն ժամանակ միայն կարող են տիրապետել ժողովուրդին տենչալի պայմանները, երբ, կրկնուած են, երկրի տէրը, իշխողը, վեհապետը ինքը ժողովուրդն է ամեն ինչ ժողովուրդով, ամեն բան ժողովուրդի համար: Բնաբեր երկիրը կարող է լինել բախտաւոր, իսկ նրա բնակիչները կը ջանիկ

Ն Ա Մ Ա Ն Պ Օ Լ Ս Ի Ց

Արտաշէսը բնիկ պօլսեցի էր և ոստիկանութեան լրտես ու յայտնի մատնիչ:

Լրտես Արտաշէսը իր շահատակութեան գլխաւոր սպարէզ ընտրած էր խեղճերու, արհեստաւոր և մշակ դասակարգի հասարակութիւնը, որուն կը հետապնդէր ամեն տեղ, սրճարաններու մէջ, թէ արհեստանոցները, հանրային զարձակութեան վայրերէն սկսած մինչև խաներու մութ անկիւնները, ուր կապաստանի պանդուխտ հայաստանցիներ: Իբրև մասնագէտ լրտես, իր գործին տէրն էր այդ գարշելին և յոյժ վտանգաւոր, որովհետև հոգեբանութիւնը միջոց ընտրած էր իր քրտմանելի ձեռնարկութեան մէջ: Անգամ մը, որ իր որսին հոտը կաններ, ալ անիկայ կորուած էր, շատ հեռուէն արդէն կը նետէր իր թակարդին անտանելի պարանները: Ասկէր խօսակցութիւն մը, անվերջ, ուր իր խօսակցին սիրտը կը ջանար գրաւել նախ, ջանալով շահագրգռել այն ամեն չնչին բաներով, որ անոր սիրելի ըլլալ կը թւին: Խեղճ մարդուն սիրտը կը տաքնայ կամաց կամաց վատահոգի Արտաշէսին վրայ, մինչ լրտեսը իր ճարտար հարցումներով հեռուն կը տանի անփորձ մարդը, դէպի անոր գործերը, դէպի հայրենիքը և վերջապէս դէպի անոր սրտին խորքերը, անոր հոգուն թագստոցը սպրտելու համար... Եւ պարզամիտ պանդուխտ հայաստանցիները իրաւելով գարշելի լըրտեսի քաղցր, անօյժ լեզուէն, կը բացւէին, գաղտնիքներ

կը հաղորդէին, յայտնութիւններ կանէին և հետեւալ օրը կամ քանի մը օր յետոյ կերթային բանտերու, մութ ու խոնաւ բանտերու մէջ քաւելու իրենց մեղքերը, առանց հասկանալու թէ իրենց մատնողը, ձերբակալել տուող իրենց բարեկամ Արտաշէսն էր: Եւ թէ պզտիկ կասկած մըն ալ ունէին, այն էլ կը փարատէր դժոխքի ծնունդ Արտաշէսը իր բանտային այցելութիւններով, կեղծ մտիթարութիւններով, սուտ կարեկցութիւններով:

Լրտես Արտաշէսն երբեմն կատաղի յեղափոխական մը կը դառնար իրեն որսերուն առջև. պօլսեցիներուն յատուկ պոռոտախօսութեամբ և կեղծ ոգևորութեամբ շանթեր կարձակէր թուրք բռնակալութեան դէմ, անոր գարշութիւնները կը ներկայացնէր պերճախօս կերպով, ինքզինքն ալ յաճախ զոհ մը ներկայացնելով այդ հարստահարութիւններուն, կոկորդիլոսի արցունքներ կը թափէր իր թշուառ եղբայրներուն վրան, և երկնքի օգնութիւնը սպառած համարելով, յեղափոխութեան վերայ մատնանիշ կընէր, իբրև միջոցի մը, որ ամենուն ալ ազատութիւն պիտի պարգևէր:

Ինչպէս չհաւատար խեղճ մարդը, երբ այդ համոզած տանջած կեղծող գարշելին գրողանէն յեղափոխական թերթ մը հանէր և կուտար իր խօսակցին, պաղատելով, որ ան ալ ուրիշներուն տար, որպէսզի սուրբ գործը արագ յառաջ դիմէ: Քանի մը օրէն ետքը բանտերը նորէն կը լեցուէին բազմաթիւ զոհերով, որոնց բոլոր յանցանքը միամտութիւնն էր եղած:

Մասնագէտ լրտեսի այդ յատկութիւններն ու անոնց ճարտար կիրառութիւնները չէին կարող վրեպել ոստիկանութեան նախարարի օգնական արիւնկզակ Հիւսնի պէյէն. Արտաշէսը շատ շուտով սկսաւ գնահատուիլ և այնպիսի դիրք մը գրաւել գաղտնի ոստիկանութեան ներապետութեան մէջ, որ շատ ու շատ թուրքերու ալ նախանձը սկսաւ շարժիլ:

Լրտես Արտաշէսի շահատակութիւններ վերջապէս աչքի զարկին, երբ մանաւանդ զոհերն սկսան օրէ օր աւելի բազմանալ. բան մը, որ նպաստեց վերջապէս այդ պտգալի գործին հեղինակը որոնելու և գտնելու:

Լրտեսի այդ ստոր գործունէութիւնը մանրամասնօրէն տեղեկագրեցաւ ու ներկայացրեցաւ «Հ. Յ. Գաշնակցութեան» Պօլսոյ Աեդրոնական Կոմիտէին, որ և իր մարտ ամսու նիստերէն մէկուն մէջ՝

Ի նկատի ունենալով, թէ լրտես Արտաշէսը գաղտնի ոստիկանութեան մէջ յայտնի, յարգւած, ձարպիկ և վատահոգի լրտես մըն է, որու ի պաշտօնէ լրտեսութիւնը անվիճելի կերպով կը հաստատուի բազմաթիւ փաստերով և իրողութիւններով, առանց տարակոյսի հետք մը թողնելու:

Ի նկատի առնելով, որ լրտես Արտաշէսի ձեռքով բազմաթիւ ձերբակալութիւններ, խուղարկութիւններ, բանտարկութիւններ, մատնութիւններ տեղի ունեցան, մանաւանդ սկսեալ այս տարւայ յունուար ամսէն, որոնց միակ յանցաւոր ըլլալը վկանելով կը հաստատուի:

Ի նկատի ունենալով, որ կեղծ յեղափոխական ձեւաւալով, բազմաթիւ միամիտներ խաբած և դաւած է:

նոյն իսկ յեղափոխական թերթեր տալով և խուզարկութեանց ժամանակ բոլորովին անմեղ մարդոց բնակարանները յեղափոխական թերթեր ձգած և անմեղ մարդոց բանտարկութեան, դատապարտութեան և քսորման հեղինակ ըլլալը ու յանցաւորութիւնն կը հաստատուի բազմաթիւ փաստերով և վկայութիւններով:

Ի նկատի ունենալով, որ լրտես, մատնիչ Արտաշէսը շնորհիւ իր ընդունակութեան, ճարպիկութեան, զարգացման և սրամտութեան (յատկութիւններ, որոնցմէ կատարելապէս զուրկ են թուրք լրտեսները), վերջերս կատարեալ պատուհաս մը եղած էր հայ հասարակութեան համար,

Լրտես Արտաշէսը մահուան դատապարտեց

Եւ այդ վճռի դործադրութիւնը յանձնեց իր իրաւասութեան ներքեւ գտնուող խմբերէն Թ-ի ահաբեկիչներուն:

Լրտես Արտաշէսի մահուան վճիռը ահաբեկիչները ամենայն յաջողութեամբ կատարեցին Ապրիլի 3-ին, երկուշաբթի երեկոյեան ժամ 7-ին Ղալաթիա փողոցի մը մէջ:

Մինչդեռ լրտես Արտաշէսը մահաժամը վիրաւորած, դաշոյնի վէրքերէն մահուան տագնապի մէջ գետինը կը տապալկէր, ոստիկանութիւնը փութաց օդնութեան և մեր սիրելին հիւանդանոց փոխադրեց, ուր և քանի մը ժամ ետքը իր սև հոգին Սուլթան Համիդին աւանդեց:

Իր աւանդական սովորութեան համեմատ ոստիկանութիւնը բազմաթիւ մարդիկ ձերբակալեց, իբր ոճրի հեղինակ, ի միջի այլոց նորէն ձերբակալեց այն 8-10 անձերը, որոնց ամիս մը առաջ բանտարկել տւած էր լրտես Արտաշէսը, բայց 15 օր բանտարկութիւնէն ետքը անպարտ արձակած էին: Զնայելով բազմաթիւ ձերբակալութիւններուն, ոչ մէկուն վրայ կրցան ապացոյցի նշան մը գտնել:

Մահուան վճիռը գործադրող ահաբեկիչները շնորհիւ վեհափառ սուլթանի, պատ կը շրջին քաղաքի մէջ:

ՆԱՄԱԿ ՄՈՒՇԻՑ

Սասնոյ դէպքը առիթ է տւել շատերին քանի քանի անգամներ երկար յօդուածներով հասարակութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել այդ սարի սեգ որդւոց խղճալի կացութեան վրայ և ըստ երեւոյթին մի առ ժամանակ հասարակութիւնը, նամանաւանդ հարուստ դասակարգը, իրան ցոյց էր տալիս հետաքրքրւած այդ հարցով սակայն սրղեօք կարելի է ասել, թէ այդ ոգևորութիւնը մի իրական հետաքրքրութիւն էր, ոչ անցան օրեր, անցան ամիսներ և իրանց հետ տարին այդ ոգևորութիւններ: Այժմ ինչպէս երևում է, ոչ որ է մտածում, թէ արդեօք այդ խեղճ ժողովուրդ ինչով է կերակրւում, միթէ այնքան էլ չենք կարող մտածել, թէ հրաշուց դարը անցած է, և չի կարելի այժմ հաւատք ունենալ

երկնից տեղացած կամ տեղալիք մանանային վրայ:

Ինչպէս լրագրներում հրատարակեցաւ մի քանի ամիսներ առաջ, թէ բարեգութ սուլթանը 50000 զուրուշ նպաստ բաշխել խոստացած է հրկիզեալ սասունցիներին, և գուցէ ունենք այն աստիճան միամիտներ, որք հաւատացած լինեն այդ տեսակ խոստումներին և այն էլ մի այնպիսի անձնաւորութիւնից, որը հեղինակ է հանդիսանում բոլոր այդ թշուառութեանց, նպատակ ունենալով բնաջինջ անել մի այնպիսի քաջ ժողովուրդ, որոյ ինքնապաշտպանութեան գիտակցութիւնը սարսափեցնում էր նրան այս վերջին տարիներում:

Եւ որպէս զի կարողանամ փաստով ապացուցանել նրա այդ աւերիչ ծրագիր, աւելորդ չէր լինիր պատմել հետեւեալ դէպքը:

Զէքի փաշան ամենաողորմած սուլթանի հրամանով ընդհանուր կոտորածի գործողութիւնը ամենայն հաւատարմութեամբ խղճի մտքը կատարելուց յետոյ, կոչում է արած այդ կոտորածից ազատ մնացած մի փոքր մասին, որպէս զի իրանց տեղեր վերագնան, խոստանալով նրանց յանուն բարեգութ սուլթանի, թէ իրանց տուներ պիտի շինւին հաց ու դրամական նպաստներ պիտի բաշխւին: Յուսահատ ժողովուրդ հալած իւր տեղ ընդունելով հրամանատարի յայտարարութիւն՝ ամեն կողմից մեծ մասամբ հաւաքւում են իրանց տեղեր և երկար ժամանակ միայն յոյսով են ապրում բաց օդի մէջ կերակրւելով արտերում քրդերի ձիերից աւելցած ցորենի և կորեկի հասկերով:

Անցնում են օրեր, ամիսներ, վերջապէս Մուշ է հասնում սուլթանի իբր քննիչ ուղարկած Աբդուլլահ փաշան. ժողովուրդը ճարահատեալ դիմում է փաշային խնդրագրով յիշեցնելով նրան Զէքի փաշայի միջոցաւ սուլթանին իրանց նպաստ խոստացած լինելը, սա բացարձակ մերժում է նրանց ինդիքը: Մինչև այն ատեն արդէն սկսած լինելով ձիւն տեղալ և ժողովուրդը տեսնելով, որ յուսախաբւած է, մերկ ու բոքիկ, լաց ու կոծով սկսած է դիմել դէպի Մուշ և հետզհետէ քաղաքում հաւաքւում է մեծ բազմութեամբ, այդ բազմութեան միջից մի կին՝ մերկութեան մէջ ցրտից իւր կրած անտանելի տառապանքներից յուսահատուած, յանկարծ իւր գրկի երեսան ձգում է քաղաքի միջից անցած գետակի մէջ և ստում: «Անգութ հայեր, ահա այս էլ թող գնայ, ինձ չ'է հարկաւոր, քանի որ դուք այդպէս անտարբեր էք վիրաբերում դէպի ձեր թշուառացած ազգակիցները»: Բարեբաղդաբար այնտեղ եղողներ ազատում են երախային վտանգից:

Այն գիշատից կառավարութիւնը, որ ամեն տեսակ չարագործութիւն և աւերում սառնասրտութեամբ գործեց, կոտորելով ամեն սեռի և հասակի անմեղներ, չկարողացաւ այլ ևս անտարբերութեամբ հանդիսատես լինել այդ սոսկալի վայնասունին, նրա համար միայն, որ իւր հանգստութիւնն էր խանգարում, որոշեցաւ բաժանել այդ թշուառներին Մշոյ դաշտի գիւղերին վրայ, որոնց անտեսական վիճակն էլ ոչ աւելի միութարական է քան սասունցիներինը, միայն առաջիններու առաւելութիւնը նրանումն է կայանում, որ ունին տուներ և ձը-

մեռւայ պաշարի համար միմիայն կորեկ կամ կէկ հաց-
գարունը աւելի խոտով են ապրում քան թէ հացով:

Յարգելի ընթերցող, ահաւասիկ Սասնոյ ժողովուրդը
ապրում է մի այնպիսի երկրում, որը առանց դրա էլ
օգնութեան է կարօտ, բաւական չէ որ քրդի աւարա-
ուութիւնից աւելացածն էլ կառավարութիւնը տուրքի
փոխարէն տարած է և յանուն օրինաց կողպտած ու
մերկացրած է խեղճերին և ահա մի բնու էլ է ծան-
րացնում նրանց վրայ. այստեղ մեր ասածները ապա-
ցուցանելու համար երկար փաստեր առաջ բերելով,
գլուխ ցաւցնելու կարիք չկայ. միայն բաւական է գի-
տենալ, որ վեց ամսից աւելի է կառավարութիւնը տուրք
չի հաւաքում Մշոյ դաշտի բնակչաց մեծ մասից, հենց
նրա համար, որ ինչպէս առածը ասած է, քառասուն
աւազակներ մի մերկին չեն կարողացել կողպտել, մինչ-
դեռ ուրիշ շատ տեղեր ամենայն խստութեամբ հաւա-
քում են հարկերն:

Այժմ Սասնոյ աւերակ գիւղերում բնակում են բնակ-
չաց մի ամենափոքր մասը, միայն նրանք, որոնք աշնան
կարողացել են մէկ մէկ փոքր հիւղակ շինել և մի քիչ էլ
կորեկ դէսից դէնից հաւաքել, որոնց (ամեն մի ընտա-
նիքի) մի մասն էլ դաշտում են ապրում իրանց ունե-
ցած հաց չբաւականանալու պատճառաւ:

Քննիչ Յանձնաժողով դադարեցրած է իւր քննու-
թիւններ մարտ ամսոյ սկզբին, և այդ վերադարձում է
հետեւեալ հանգամանքին:

Յանձնաժողովը Մուշ գալիս, ճանապարհում պատա-
հած ամեն գիւղերից մեծ քանակութեամբ բողբոջներ
ներկայացրած են և այդ այնպիսի մի հոսանքով է շա-
րունակեալ, որ ոչ թէ դուհիկ ժողովուրդը միայն, այլ
Քննիչ Յանձնաժողովոյ նախագահ Շեֆիդ փաշային զայ-
րացումն էլ կատաղութեան աստիճանի է հասած և
քննութեան ժամանակ վրդովելով մի սասունցի կնոջ
ուած արդար քննութիւնից, ուրբի կանգնած և մի լաւ
ծեծած է խեղճ կնոջ, ի ներկայութեան եւրոպացի քնն-
չաց:

Քաղաքում մի քանի միլեոնանո՞ զօրապետներու և
ապրեցիկ մօլլաներու միջոցաւ թուրք հասարակութեան
մէջ գրգռումներ են առաջ եկած, որ եթէ մի քիչ էլ
սաստիկանար, հասկանալի է, թէ հետեւեալը ուր կը
հասնէր:

Քննիչ յանձնաժողովոյ դործունէութիւնը խիստ սահ-
մանափակ է եղած, որովհետեւ չէ կարողացած անկախ
գործել:

Երեւակայեցէք, եթէ մի դատարանի մեւտք արգել-
ած վնի ոստիկաններով, ինչ գործունէութիւն կա-
րող է ունենալ այդ դադարան. այնտեղ կարող էին
մտնել միայն այն տեսակ մարդիկ, որոնք ոչ բանտից
էին վախում և ոչ մահից, այլ բացարձակ գինւորնե-
րու հետ կուրելով էին ներս մտնում, մինչև իսկ շատ
անգամ փողոցի կուղ ձայնը հասնելով ժողովի ական-
ջին լուսամուտից, պահանջում էին, որ բաց թողնեն
բողբոջներին. ներս մտնողներից, որոնք որ քիչ թէ շատ
ճարպիկութիւն ունէին, փախուստ էին ապիս ոստիկա-

նաց ճանկերից, իսկ նրանք, որ չէին յաջողիլ փախչել,
արժանանում էին իշոյ դրախտին:

Ն Ա Մ Ա Կ Կ Ա Ր Ի Ն Ի Ց

Հակառակ այն խիստ ուշադրութան, որ եւրոպան
ներկայիս դարձուցած է դէպի Հայոց հարց, սուլթանի
կառավարութիւնը և ժողովուրդը դարձեալ կը շարու-
նակեն իրենց հարստահարութիւնները: Ամէն օր մի
քան զմիւսն աւելի սոսկալի դէպքեր, թէ կառավարու-
թեան և թէ ժողովրդի կողմէ, կուգան աւելցնել խեղճ
հային տանջանքը և նորանոր վէրքեր բանալ անոր
արդէն վերաւոր սրտին վրայ: Հետեւեալ սոսկալի եղե-
լութիւնք խիստ պերճաբան են ապացուցանելու վերև
ըսածներս:

Քաղաքէս դէպի հիւսիս-արևելք, գրեթէ 5 ժամու
հեռաւորութեամբ գտնուած «Թավթա» և «Ղարակե-
օսէկ» գիւղերուն մօտ շինուած ամրոցներուն զօրապետ-
ներն և զօրքերը այս օրերս սկսած են իջնել ճանապար-
հի վրայ և չարչարել ու կողպտել հայ ճամբորդները:
Դեռ անցեալ օրը սաստիկ կերպով ծեծեր և կողպ-
տեր էին Ձիթոզ գիւղի բնակիչներէն երկու երիտա-
սարգներ:

Այդ գիւղի միւտիրը, որ թուրք է, տեղոյն թուրքե-
րէն Խէլիլ բէկին քայքայուած սենեակը հայերուն ծախ-
քով նորոգել տալու դիտումով, կը պատրուակէ, թէ
ինքը պիտի բնակի այն տեղ և իբրև թէ ըստ օրինի
այդ գիւղացիներուն պարտքն է հողալ իրենց միւտի-
րին յատկացրած շէնքին կառուցման ծախքը. միմիայն
գիւղի հայերէն կը գանձէ 12 ոսկի և այդ դրամով
սենեակը նորոգելէ վերջ, կը յանձնուի դարձեալ Խէլիլ
բէկին, իսկ միւտիրը կը մնայ իրեն առաջւան տեղը: Մեծ
ճարպիկութիւն, որ իրաւամբ խիստ պատուաբեր է կառա-
վարական պաշտօնէի մը:

Այդ Խէլիլ բէկը (Յաճկաստանի մէջ բէկ և էֆէն-
տի պատուանունները շատ աժան են, ամենէն ստոր թուր-
քը բէկ ու էֆէնտի է), որ հօրմէն ժառանգած էր բա-
ւական մեծ հարստութիւն, զեղեղութեան և ցոփութեան
մէջ ամբողջ ինչքը վատնելէ զկնի, այժմ սկսած է բըռ-
նութեամբ և զանազան զրպարտութիւններով իրեն հայ
գրացիներէն դրամ կորզեր: Այս տարի մի քանի ա-
մուշայ մէջ հայերէն յախշտակեր է 30 ոսկի, 40 կոտ
ցորեն: Անցեալ օրը Չախալեան Ստեփանը բէկին առ-
ջեկն անցած առնել բարև չբռնելու ծանր յանցանքը
գործած էր, ուստի չարաչար կը ծեծուի և 38 դըշ-
վճարելու տուգանքին կենթարկուի:

Իսկ մ՛Տ. Յովսեփը անլուր զրպարտութեան մը զո՛հ
կերթայ, և 10 օր բանտարկելէ և 7 ոսկի, իբր տու-
գանք չգործած, նոյն իսկ չիրագործած յանցանքին, մի-
տիրին տալէ վերջ հազիւ հազ կազաուի: Այդ պատ-
ճառաւ խեղճ անձը ստիպւեցաւ, իրեն ընտանիքը յետին
ծայր թշուարութեան մէջ ձգելով, պանդխտութեան
գիւմէլ:

Այդ գազանաբարոյ անձնաւորութիւնը իր հրամանին տակ եղող ոստիկան զինւորներն կը ցրէ հայոց տուներուն մէջ: Այ կարողէք երեւակայել, թէ այգպիսի պարագաներու մէջ ինչ անլուր չարիքներ կրնան աւաջ գալ: Անոնցմէ Ղարա-Գէտէ անուն զօրքը 20 օր Բթօ-եան Գէորգին տունը մնալով, ձրի ուտել-խմելէն վերջ, 30 շուշուով դիշ-քերէսի առնելով կը մեկնի:

Գոլ-Աղասի Իպրահիմ էֆ. 370 զօրքով կերթայ 2իթող գիւղը և 5 օր մնալով 600 հոխա հաց, 20 հոխա իւղ և 100 հոխա պլղուր, իւր ուտեստ իրեն զօրքերուն, հայերէն ձրի առնելէն զատ, ի փոխարինութիւն իրեն ցոյց տրւած այս հաւատարմական զգացումին, հայ տուններուն պղնձեղէնները կողպտել կուտայ զինւորներուն:

Յաճկաստանի մէջ ինչ որ հային կը պատկանի, ինչ որ հայ անունը կը կրէ, ենթակայ է բարբարոս հարստահարութեանց և նախատիքին: Յոհաննէս քահանան զանգահարութեան պատճառաւ խիստ կը ծեծէ Մամյ Մամաձ թիւրքերէն, որոնք մինչև իսկ կը նկրտին եկեղեցի մանել և անլուր հայհոյութիւններ տեղալ աղօթողներուն վրայ, առարկելով, թէ Բամազանին մէջ զանգահարութիւն չպիտի ըլլայ:

Թալթայի ամրոցին հարիւրապետը, Ահմետ էֆէնդին, ճանապարհին ձիէն իջնելով կը հեծնի Բալխեան Երեմի վրայ, ըսելով, թէ ամէն օր դուք, ձիթողիներդ թուանձցիներուն ձիերն էք: այսօր ալ դու ինձ ձի եղիր, որովհետև ձիս յոգնած է: Յիրաւի ի լրումն ամենայն չարեաց, այս գիւղի հայերը քաղաք գնալներուն ստիպւած են ձիու տեղ ծառայել Թուանձ գիւղի անգութ թուրքերուն, որոնք այս չափով չբաւականալով կը ծեծեն և կը կողպտեն իսկ:

Այս ամէն տանջանքներուն վրայ եթէ աւելցնենք թուրք հարկահաւաքներուն տւած չարչարանքները, այն ատեն կրնանք որոշ գաղափար մը տալ տառապանքի մը վրայ, որուն տոկալու համար մեր բազմաչարչար նահատակներէն ամենէն համբերատարն ալ անզօր գտնուելով պիտի դատապարտուէր:

2իթող գիւղի 100 տուն հայերուն տարեկան հարկն է 100,000 ղըշ: էմլաքի և արաչիի տուրք. 10,000 ղըշ, խոտի և աւուոյտի տասանորդ և 3000 քիլէ ցորեն: Ասոնց գանձումին ժամանակ զօրքերը չլուած անգրթութիւններ կը գործեն: Օրերով կը մնան իրենց ձիերով հայերուն տունները, կուտեն, կը խմեն և վերջն ալ անոնց թէ լծքարը և թէ կաթնատու անասունները կը գրաւեն ի հաշիւ տուրքի:

Նմանօրինակ անգրթութիւններ կը գործէին նաև ամէն հայ գիւղերու մէջ: Եթէ ուզենք ամենն ալ ի գիր առնել, բարբարոսութիւններու և հարստահարութիւններու անհատնում շարք մը պիտի պարզուէ մեր դէմ: Ուստի կը բաւականանամ անոցմէ միայն 2իփօթ գիւղի զարհուրելի դէպքը գրելով:

Սպեր գաւառակի հայաբնակ 2իփօթ գիւղը 1894 ղի. ամսոյ մէջ խիստ աղետարշ տեսարանի մը թատերալայրն եղաւ: Ըրջակայ գիւղերու թուրքերը կը յարձակին այդ գիւղի վրայ և 16 մարդ ծանրապէս վիրաւորելէ, 4 մարդ

սպանելէ և տուները կողպտելէ զինի, ամենայն անխղճութեամբ մի քանի պարկեշտ կիներու պատիւներն իսկ կը բռնաբարին: Այս սոսկալի անգրթութեանց համար խեղձ, կողպտուած և նիւթապէս ու բարոյապէս վիրաւորուած հայերը կը բողբեն ուր որ անկէ, սակայն ամենայն անխղճութեամբ և լրբութեամբ կը պատասխանուի իրենց՝ «2եղի համար դեռ այդ քիչ է, աւելին պէտք էր որ ընէին»:

Գանք քաղաքիս մէջ պատահածներուն. հոս թէ կեանքի և թէ ինչքի կատարեալ անապահովութիւն կը տիրէ. անիշխանութիւնը իրեն վերին աստիճանին հասած է: Ամէն օր նորանոր ցաւալի դէպքերու սկանատես լինելու դժբխատութիւնը կունենանք, դէպքեր, որոնք ամենն ալ ի մի նպատակ կը յանդիս, այն է կողպտել, տանջել և սպանել հայը, և որոնց հեղինակներն են հաւասարապէս թէ կառավարական պաշտօնեաները, թէ զօրքերը և թէ կառավարութիւնէն զրոգւած տգէտ ժողովուրդը:

Այդ մարդիկ կը մտնեն հայերուն խանութները կամ վաճառատունները, կուզեն քանի ապառիկ գնումներ ընել, իսպառ չը վճարելու դիտումով և երբ չեն յաջողիր, կը սկսին սոսկալի հայհոյութիւններ տեղալ զանազան սպառնալիքներով:

Անցեալ օր բանտարկուած քիւրդ բեկերէն մէկը, որ զօրքի մը հակողութեան տակ կը շրջէր շուկաները, վանցի Արշակ Մանգակունեանին ձիուն տէր կըլլայ, ըսելով, թէ 5-6 ամիս առաջ, երբ Ալայ-բէկը եկաւ մեզ ձերբակալելու, անոր զօրքերը յափշտակեցին այս ձին, զոր այժմ այս հային մօտ կը տեսնեմ: Գատարան կը դիմեն, հայը նոյն իսկ թուրք վկաներով կը հաստատէ այդ ձիուն երկու տարիէ ի վեր իրեն քով լինելը և որմէ գնելը: Բայց արդարութեան պաշտօնեան այս բացարձակ ճշմարտութեան առջև տակաւին չուզէր իր վճիռը յօգուտ հային տալ և առանց որոշ պատասխան մը տալու, դատը ուրիշ օրւան մը կը թողու, անշուշտ երկուստեք կաշառք առնելու և վերջ ի վերջոյ հայը անիրաւ հանելու նպատակաւ:

Կառավարութիւնը իրեն ընդարձակ պէտքերուն և վճարումներուն հանդէպ, խիստ անձուկ սնտուկ մը ունի: Այս պատճառաւ խիստ հրաման հանած է հարկահաւաքներուն ամբողջովին գանձել նոր սկսող տարւան (1895 մարտ 1) կալածական և թէ ուրիշ տուրքերը: Կառավարութեան այս հրամանը գողին ծոցը քար դրնելէ, ուստի հարկահաւաքներն ալ ամենայն ազատութեամբ սկսած են խիստ անխղճութեամբ վարել դէպի հայ ժողովուրդը. գիւղերու մէջ ամեն տեսակ չարիք գործելէ վերջ, խեղձ գիւղացիները կը ստիպեն ծախել իրենց անասունները, սերմերը և վճարել տուրքը: Իսկ քաղաքիս մէջ խժդժաբար կը ծեծեն և կը բանտարկեն այն հայերն, որոնք չեն կրնար իրենց ամբողջ տուրքերը մէկ անգամէն վճարել: Անցեալ օր դեղագործ Լաւինիին դեղատանին առջև հարկահաւաք զօրքերը, հաւատօրէնք հայհոյելով հանդերձ, չարաչար կը գանակոծեն մի քանի հայեր: Այդ տեղ կը գտնուին մէկ քանի կառավարական բարձր պաշտօնեաներ ալ, ասոնք

փոխանակ զգուշացնելու կը խնդան և կը քաջալերեն հարկահաւաքները իրենց անգլխութեան և անիրաւութեան մէջ:

Ն Ա Մ Ա Կ Տ Բ Ա Պ Ի Ջ Ո Ն Ի Ց

II

Բամազան ամսոյ առաջին օրերու մէջ գիշերւայ ժամը 2-ին 20-30 հոգիէ բաղկացեալ թուրք սրիկաներու խումբ մը քաղքին հաճի Գասըմ կանցնի, ափեղ ցփեղ երգեր պոռալով և ուկիւլէրի հարւածներ կը կըրկնապատկեն և մի հայ տան դուռին փանփուշտներ կարձակեն, ըսելով «Խալ եթէ երեսն դուրս, ի՞նչ լաւ կըլլար, այս իրիկուն մէկ դեալուր մ'ալ չհանդիպեցանք, որ շան սատակ ընէինք»: Տան մէջ նոյն ատեն էրիկ մարդ չկար և կանայք վախերնուն կը պըլին: Սուլթանի սիրասուն զաւակները իրենց թափօրը կը շարունակեն Բէօշք կողած տեղի սրճարանը ու հոն ամբողջ 3-4 ժամ կը պոռչտան, միշտ հրացան, ուկիւլէր պարպելով և շատ ուշ ատեն կը ցըւին: Սրճարանին մօտ միշտ պօլիս կը կենայ, թաղերը գիշերային պահապանները «աչալուրը» կը հսկեն թէև, բայց դէպքէն յետոյ մէկ երկու օր կանցնի, կառավարութեան ձեռնարկ մը չըլլար, հարւածող դրան տանտերը կառավարութեան կը բողոքէ, մէկ երկու անձ ալ մատնանիշ ընելով, բայց որո՞ւ հոգ, ո՞վ է նայող, ո՞վ է քննող՝ չէ՞ մի որ յանցաւորները հայ չեն:

Այս ամսու մէջ թուրքեր Այվասիլ թաղի մէջ հայ տան մը ապակիները կը խորտակին:

Ուստի շատ ալ զարմանալի չէ, որ թուրք խաւարամիտ ամբօրը քաջալերելով կառավարութեան ընթացքէն, սկսած է բողոքովին սպառնական դիրք բռնել դրացի հայ ժողովուրդին դէմ, ինչպէս հոս, նոյնպէս Բաբերգ, Երզնկայ և ուրիշ հայաբնակ քաղաքներու մէջ կոտորածի պատրաստութիւն տեսեր է և յետոյ ձըգուցելու է կառավարութեան միջամտելով:

2-3 օր առաջ կուսակալ Գատրի պէյը՝ մէկ երկու հայ աղաներ կանչելով, ցաւ յայտներ է, որ Տրապիզոնի մէջ կոտորած ընելու խօսքը հայերը դիտմամբ յերիւրեր են. ամթ չէ՞ հայերուն: Ի՞նչ կապիկ կառավարութիւն, ի՞նչ պարկեշտ վալի, խեղճին սիրտը կը ցաւընեն եղեր...

Մարտի 15-ին թրքական «Սէօյիւտի» շոգենաւով երկու բանտարկեալ քահանաներ՝ Տ. Թաթուլ Կարմիրեան և Տ. Միքայէլ Թահմազեան Պօլիս զրկեցան կառավարութեան կողմէ:

Ատովմ Ասլանեանը Պօլսէն «Պօտուռում» Գալէսի ըսած պըսորավայրը զրկելու խօսք կայ:

Մարտի 15-ին տեղիս նախաքննիչ դատարանը, բանտարկեալներու ամբաստանութեան թղթերը քննելով, բողոքովին անպարտ հռչակեց Գալիթ Գարաարթինեան

և Գալուստ Չաքըրեան, որք 8 ամիսներէ ի վեր բանտին մէջ կը հեծէին:

Գալիթ Գարաարթինեանի 85 տարեկան ծերունիին ձերբակալումը այսպէս կատարուեր է:

Նախապէս Չարշամպայի գայմագամ - աւագակ Մուսա փաշան կարևոր գումար մը պահանջած ըլլալով չի վճարեր: 1993 թ. յուլիս ամսոյ վերջերը օր մը յանկարծ 3-5 զապթիէ կը ձերբակալեն Գալիթը և Բազար կողած տեղը լըտես - գործակալ Ավճի օղլի Հասանի տան մէջ կը բանտարկեն և կսկսին հարցաքննութեան՝ թէ դու փախստական կը պահես, զէնք կը ցըլես, թօրփիտօ ունիս ևն: Ահաբեկ ծերունին ինքզինքը ժողովելով, ապացոյց կը պահանջէ և ամբաստանութեանց սուտ ըլլալը կը փաստէ: Նոյն միջոցին զապթիէները կը յարձակին ծերունի վրայ, լաւ մը կը ծեծեն և հաստ չաւնով իւր ձեռքերը կը պըկեն, վրան ջուր կը թափեն, որ չաւնը աւելի սեղմէ ձեռքը: Միւս կողմանէ ունեղի մը և երկաթի՝ կոտորներ կրակի պէս տաքցնելով, կսկսին հարցաքննել՝ «շուտ ըսէ տեսնեմ, թէ այս ինչ բաներ դու չըրի մի և եթէ դու մէջը չես, այս ինչները այս գործին մէջ չե՞ն մի»: Կորովամիտ ծերունին կընդգիմանայ սուտ խօսելու: Այն ատեն կսկսին տաքցած երկաթներով անոր ոտքերն ու ձեռքերը դաղել: Ծերունին ուշաթափ կը փուլի դեալին: Աւագակ զապթիէները ամենէն առաջ վրան եղած չեղածը արմնը կը կողոպտին, անկէ վերջը զայն կը նետեն սենիկին մէկ անկիւնը և կսկսին մերթ ընդ մերթ վրան խնջել, թքնել, վառած սիկարա դնել մանմին վրայ և լըտութեան չափը ալ անցունելով իրար ետեւ սուլթանի զապթիէները խեղճ ծերունիին քթին բերնին կը մի գնեն, մինչև որ ծերունին կուշաբերի և Ասուած պոռալով, ոտքի հարւածներով մօտը գտնուող զապթիէն կը գլորէ կրակարանին վրայ. նորէն կսկսի ծեծը... Ծերունիին տղաքը ճար ճուր կընեն, 10 ոսկի կուտան Ավճի օղլու Հասանին և Սողոմոն Փափագեալնին և քանի մ'օր վերջը ծերունին տանջարանէն ելնելով, տուն կերթայ: Իր ազատումէն 4 օր յետոյ նորէն կը ձերբակալեն զինքը և թէ Չարշամպայ և թէ Սամսոն զինքը 5-6 ամիս չարջարելէ յետոյ. «վեհափ» սուլթանին ծննդեան տարեդարձին օրը կը փոխադրեն Տրապիզոն և ամիս ու կէս վերջը... բանտէն կազատուին ինչ կարգ ու սարգ:

Գալուստ Չաքըրեան Չարշամպայի Աղլաճ գիւղէն է, իրմէ 8 մէճիտ պահանջեր են. ինք մէկ ոսկի 2 մէճիտ սուած է. մնացեալը չվճարելուն համար յերզափոխական կամբաստանուի և երկար ամիսներ բանտը մնալէ յետոյ ազատ կարձակի:

Պօլսէն հեռագիր եկած է կուսակալութեան՝ բանտարկեալներու էվրաքները շուտով նայելու:

ԱՐՄՏԱՆԻ ԽՆԴՐՈՅՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

(ՆԱՄԱԿ ԵՐԶՆԿԱՅԻՑ)

III

Ամբաստանագիրը կարգացելէն վերջ վկաները հարցաքննել սկսան: Վկաները մ'հ. Գալուստը միւտոր Գէորգին վրայ հրազէն պարպելը, ԲէֆաՆիէի գայմագամին մ: Գալուստի կողմէ կողոպուտելու ամբաստանութիւնները ժխտեցին, բացի երկու ոստիկան-զինւորներէ: Մհ. Գալուստի վանք երթալն ալ չհաստատեցաւ, իսկ կոմիտէի համար վկայութիւն տուողները, հակառակ փաստաբաններու պահանջին, դատարան բերելու և ամբաստանելոց երեսին վկայելուն ընդգիմացաւ դատաւորը, ըսելով թէ՛ «եթէ ձեր երեսին բերեմ, վախերնուն չպիտի վկայեն, գիտնալով, որ ձեր դէմ վկայութիւն տուող կոմիտէն կսպանէ»: Գալով Էօմէրի սպանութեան, վկաներն իրենց վկայութիւնը, ինչպէս քննութեան ժամանակ, նոյնը դատարանի առջև տւին, բայց այնպիսի հակասութիւններով, որ բացարձակ սուտ լինելը ակնյայտնի կերևէր: Դատաւորը տեսնելով, որ վկայներէն ոմանք Էօմէրի սպանութիւնը կատարողը Սարգիսն է պիտի ըսեն և հետեւաբար եղած մեքենայութիւնները պիտի ցնդեն, սպառնացաւ ըսելով՝ «ձեզ ալ անոնց պէս պիտի բանտարկեմ» և ուզածին պէս վեկայել տուաւ: Սոյն դատաւորութեան մէջ փաստաբանը դատաւորին ճնշմամբ և ստիպումով վկայ խօսեցնելը ապօրինի ըլլալը յայտարարելու համար, նախագահը կը պատասխանէ. «ես անանկ կրնեմ, ինչ՞ կրնաս ընել, նա հրամայէ»: օրէնքը բացարձակապէս միայն իւր հրամանին և բերնին մէջ ըլլալը յայտնելով, ամեն կերպով օրինաց հակառակ կը վարուէր, շնորհիւ վեհ. սուլթանին:

Մհ. Գալուստի Ցաւրոս Խոջ օղլի Աիմեր աղայի քով գնալը յանցանք համարելով, ըսին. «որովհետեւ դու տէրութեան թշնամի մէկ ասպատակին քով գնացած ես, անոր ոճիրներուն մասնակից կը նկատուիս: Տէրութեան հարիւրապետը և շատ մը զինւորները ջարդող յելուզակին քով ինչ՞ գործ ունես, եթէ դու ալ անոր նման տէրութեան թշնամի մէկը չես. հարկաւ գնացիր իրար մէջ կապ հաստատելու, որ ձեր նպատակը միատեղ առաջ տանէք»: Մհ. Գալուստի կողմէ առարկեցաւ թէ՛ «եթէ Խոջ օղլին ասպատակ ու յելուզակ մէկն է, ի՞նչու համար տէրութեան Մեծիտիկի առաջին պատանշանը կը կրէ կուրծքին վրայ»:

Ասոր դատական նախագահը ինչ պատասխանէ աղէկ. «Ի՞նչ ընեմ, որ քեզի պէս ասպատակը չգարկին և հոս բերին»:

Տօքթ. Վ. Փաշայեանը իր պաշտպանողականը, տալով կը խնդրէ, որ Գուերուչայ ի գործ գրւած ծեծերն, հարստահարութիւններն, քննութեանց ժամանակ եղած ճընշումներն, առաջի քննութեանց հերքումը ի նկատի պիտի առնուին թէ՛ ոչ, որոշում մը տրուի:

Նախագահը այս առաջարկութեան առանց որոշում

մը տալու տօքթ. Փաշայեանի կրտսէ թէ՛ «Փաշայեան էֆէնտի, դու անոնց (բանտարկեալներուն) փոխանորդը չես, ինչպէս կոմիտէին կը նախագահէիր, կուզես հոս ալ նախագահել, եթէ այդ առարկութիւնը ընելով կը դժկամակիս պատասխան տալ, պիտի դադրեցնեմ դատաւորութիւնը, ճանչցիր քեզ, ամբաստանեալ մ'ես, եթէ ուզեմ, կը կախեմ և եթէ ուզեմ, կարձակեմ»: Շատ իրաւունք ունի դատաւոր էֆէնտին, միթէ Թուրքիոյ մէջ ամեն գործ պաշտօնեայի քմահաճոյքէն կախեալ չէ՞, ամեն մարդկային արժանապատուութիւնն, սուրբ զգացումներ խաղալիք չեն՞ եղած անարգ, փչացած պաշտօնեաներու գազանային կրքերուն և հետեւաբար շատ ալ զարմանալու չէ՛ Երզնկայի դատաւորին սպառնալից յայտարարութեան վրայ, որ իրագործեց ալ:

Հակառակ օրինաց, այս դատաւարութեան եղանակին վրայ միշտ կուէ մէջ էին դատաւորն ու փաստաբանները. ամեն անգամ, որ ապօրինի քննութեանց, ծեծերուն ու զեղծումներուն վրայ ամբաստանելոց կողմէ խօսք մը ուղղէր դատաւորին, միշտ հետեւեալ պատասխանը կուտար՝ «արդէն յեղափոխականներուն մէկ սկզբունքն ու յատակագիծն ալ կառավարութեան հաւատարիմ պաշտօնեաներու դէմ ներս ու դուրս միշտ բողոքել է»: Թուրք կառավարութեան համար կեղքբիջը՝ հաւատարիմ, հարստահարիչն ու բռնակալը՝ անձնուէր, մարդասպանը՝ անմեղ, արիւնընուշա աւազակն՝ բարեբարոյ հպատակ կը համարուին, ուստի թուրք բարձրագոյն կառավարութիւնը ամեն միջոց գործ կը դընէ իւր անձնուէր գողակիցներուն գործածները դուրս չհանելու: Ահա այս պատճառով, երբ պաշտօնեից գազանութեանց դէմ բողոքողներ գտնուին, այնպէս կը ֆրշայ և սպառնալիքներ կրնէ դատաւորը:

Ինչպէս քննութիւնները, նոյնպէս դատաւարութիւնը շնորհիւ արդարադատ սուլթանի արժանի կառավարութեան, ճնշման ու բռնութեան տակ տեղի ունեցաւ: Ակսելն ու վերջանալը ամբողջ տարի մը տևեց: Դատարանը երբէք նկատի առած չէ փաստերով լեցուն բողոքագիրները և մանաւանդ ճանապարհէ «թեզքերէ»ները (անցագրերը), որոնց տէրերը արևի պէս կը հաստատէին, թէ իրենք Վ. Պօլիս կը գտնուէին շատ ատենէ ի վեր և սուտ էր իրենց վրայ եղած ամբաստանութիւնը, թէ գործւած ոճիրներու ժամանակ իրենք ներկայ լինելով, մասնակցութիւն ունեցեր են: Դատախազի օգնականն պահանջեցագիրը ներկայացնելով, ա մ ե ն ու ն մ է կ տ ե ղ մ ա հ շ ա ն դ ա տ ա պ ա ր տ ա ի լ լ ր կ ը պ ա հ ա ն ջ է յ ա ն ու ն ս ու լ լ թ ա ն ի ն :

IV

Վ. Ղ ո յ ն ար ձ ա կ ու մ ը.—Յետ ութ օրւայ խորհրդակցութեան 1894 ղեկտեմբերի 1-ին, հինգշաբթ օր ոստիկան զինւորները կը հրամայեն բանտարկելոց դատարան բրթալ, սակայն գաղտնի դիտումով մը կը յետաձգուի: Գեկտեմբերի 3-ին շաբթ օր, հակառակ 50 անգամայ տեղի ունեցած գաղտնի դատա-

վարութեան հրապարակաւ վճիռ արձակելու համար կառավարութեան շէնքերն, սրահն, պաշտօնեաներով և թուրք ու հայ բազմաթիւ հետաքրքիրներով կը լցւի. բանտարկեալները մէկիկ մէկիկ խուզարկելով, սրահ տարեցան: Դատաւորը հրամայեց գրագրին. կարդալ դատապարտութեան որոշումը. ի վերջոյ դատախազի օգնականն, վերստին իր պահանջները տալով՝ պահանջեց, որ ամենէն ծանր պատիժները տուին: Փաստաբաններն ալ պատժի թիթեակցում խնդրելէ վերջ կը մտնեն խորհրդակցութեան սենեակը, իբր թէ պատժոյ չափը որոշելու:

Խորհրդակցութենէ վերջ դուրս գալով, նախագահը կսկսի կարգալ պատժոյ չափերը, 25 մարդ մահաւան դատապարտելով «տահա պունտան աղըը պունուն մատը զընտան» (անկէ ծանրը չգտնւելուն) կրնէ ցաւելու եղանակաւ: Կառավարութեան պաշտօնեայք և թուրք տգէտ ամբօխը ոգևորւած կը ցրւին, կարծես թէ Ռուսիան ոչնչացուցած ըլլային:

Որոշումը տալէ վերջ բանտարկեալք բանտ կը տարւին: Պաշտօնական աղբիւրներէ ստուգւած է, թէ բարձրէն սաստիկ հրաման եկած է հայ ամբաստանեալները ամեն ալ ամենածանր պատիժներու դատապարտեն՝ «յօրինակ այլ աստամբականներու»: Ահա կառավարութիւն մը, որ արդարութեան վրայ իսկ կը բռնանայ խափանելու ճշմարտութիւնը:

Միւշեր Զէքի փաշա, Սասնոյ կոտորածի հերոսը, շքանշաններու արժանացող և հրէշ սուլթանի հաւատարիմ միւշիւրը, իր արեան անզուսպ ծարաւը չյագեցնելով տարաբաղ Սասունի հազարաւոր զոհերու անմեղ արիւնով, ամեն մին ջանք ի գործ դրաւ խեղճ բանտարկեալներուն քաշած տանջանքին փառաւոր վերջաւորութիւն մը տալու: Ահա արիւնարբու գազան մը, որ իր մեծի հրամանով յայտնի համարձակ կաւերէ ամբողջ գաւառներ, ցորենու հասկերու պէս կը հնձէ մարդկային գլուխներ և դեռ անպատրժ չմայլէ գատ, շքանշան ալ կտանայ մեծաշառաջ հանդէսներով ու դեռ հաստատ փաստ կը փնտռեն մարդասէրները...

Զէքիի մէկ եղբայրը Գուրուչայի գայմագամ ըլլալով, այս խնդրոց, կեղեքմանց ու հարստահարութեանց բուն պատճառն եղած է. ինքը կը ցանէ, Զէքին կը հնձէ. մինչև այսօր Գուրուչայի գայմագամը անարգել ամեն տեսակ հարստահարութիւն ի գործ կը դնէ և Գուրուչայի բանտը հայերու բնակարան դարձնելու կը ճրգնի: Այս օրերը դարձեալ քաղաքական յանցանքով բանտարկած են 4-5 հայ. չգիտցուիր, թէ այս անգամ ալ այդ բանտարկողները պիտի կրնան կաշառով ազատուիլ թէ ոչ, որովհետև Գուրուչայի կառավարութեան գործնական ծրագիրն է ամենէն վերջը, երբ կատարելապէս մնանկացնէ բանտարկեալը, անպատճառ իբր քաղաքական յանցաւոր զրկել Նրդնկա:

Ե զ ր ա կ ա ց ու թ իւ ն. Այլ և այլ զրպարտութիւններու ու մատնութեամբ Արմտանի խնդիր հետեւեալ ամբաստանութեան տակ կազմւած է.—

1) Տօք. Փաշայեան Արմտան երթալով Էլպէկեան Եղեայի (մատնիչ) տունը, Արխանեան մհ. Գալուստի և

ուրիշ շատ մը անձերու հետ ժողովելով, կօմտէ կը կազմէ:

Այս ամբաստանութիւնը օրինաւորապէս ջնջելու համար դատարանին հինգ անցագիր կը ներկայցնի, որոնց տէրերը, ամբաստանւած գումարման և տօք. Փաշայեանի Արմտաները այցելած ժամանակ իրենց Պօլիս գտնւելը, հետեւաբար ամբաստանութեան սուտ ըլլալը կը հաստատեն: Դատարանը, որ պարտաւոր էր՝ այդ պաշտօնական անցագիրը նկատի առնելով, մատնիչներու ստութիւնը երևան հանել, բոլորովին օրէնքը և արդարութիւնը ոտքի տակ առնելով, դատապարտեց ամենքն ալ: Ներկայ դատարանները անիրաւութեան հետ մեկտեղ այնչափ կոյր են, որ Արմտանի կօմտէին անձանց մեծագոյն մասը չկրնալով գտնել, դատապարտածնուն մեծագոյն մասը իրականապէս անմեղ ու անգիտակներ են:

2) Իօմէրի սպանումը բացարձակապէս Նոխուտեան Սարգսի կողմէ մենակ և հրացանով գործւած ըլլալով հանդերձ, սուլթանի կառավարութեան հանրածանօթ անարգարութեան ու բարբարոս ընթացքով խնդիրը կօմտէի վրայ ձգւեցաւ և որ աւելին է, բժշկին սպիտութեամբը, զարնւած մարդը խեղդւած ու այրւած բարբոր եղած ըլլալուն համար, 18 հօգի, բացի մեռնողներէն, ընկերութեան կողմէ հրահանգեալ կանխամտածութեամբ Իօմէրի սպանիչը համարուեցան և դատապարտուեցան:

3) Բէֆահիյէի գայմագամը կողոպտողները ուրիշ հրոսակային խմբի պատկանելով հանդերձ, 2 ոստիկաններու սուտ երդումը Արխանեանի խմբին վրայ բեռցուց դատարանը. ահա սուլթանի կառավարութեան տգէտ ու անարգար ընթացքը:

4) Բունելէ վերջ, Արխանեանի խումբը ծեծի ձնման տակ հարցաքննուիլ և խիստ կերպով չարչարուիլ բժշկին բարձրով հաստատւած ըլլալով մեկտեղ, ամբաստանիչ առեանը անպարտ հանեց ծեծող պաշտօնեաները:

5) Սուլթանի հաւատարիմ ու բարեկարգ ըսած ոստիկանները՝ կատողած գազանի պէս Արխանեանի տան վրայ յարձակելով թալանած են, տանելով դրամ, հագուստ, զարդեղէն, ծխախոտ, շաքար և ինչ որ ձեռքներին անցած է: Ահա սուլթանին պատիւ բերող ոստիկաններ, որ հպատակ ժողովուրդը կը կողոպտին և շէն գիւղերը կը քանդեն:

6) Սարգսի Իօմէրը սպանելու խնդիրը հանրութեան վրայ ձգելով, հազարաւոր ոսկիներ կողոպտած ու շորթած են խեղճ ժողովուրդին և ամեն հանդիպողը յեղափոխական է ըսելով, բանտը նետելով և մի քանի ոսկի առնելէ յետոյ արձակածներն կամ դատապարտածներն անհաշիւ են:

Արմտանի խնդրով ձերբակալւածներէն մեռնողներն են. Մհ. Ճանիկ Ալիքսանեան, Մկրտիչ Շահիկեան, Գէորգ Ճանիկեան, Կարապետ Յովհաննէսեան, Պօղոս Գրիգորեան, Մկրտիչ Գարամիլեան, Ղազար Արապկոսեան, Գէորգ Հանէսեան, Խորէն Բրոխորանեան, Գէորգ Ալվէեան:

Արմտանի խնդրոյն մէջ ծայրայեղ մատնութիւն

ընողներու և զեռ ընելու պատրաստ սև սիրտ մատնիչներուն անուանըր.—

Եղիա Էլպիկեան, Ազարիա Էլպիսեան, մ. Կարապետ Լուսինկեան, Ջաքար Գլըճեան, Թօփալ Աարզան Բիպրիթեան, մ. Գէորգ Պոյաճեան (միւտիը), Կարապետ Պէրպէրեան, Բերովբէ Բէօսեան (պատուելի), Սեդրակ Հանէսեան, մՏ. Ղազար Նասապետեան, Գէորգ Կօկունեան, Նշան Կէնճեան և Նշան Կէնճեան:

Ճնշման տակ մասնութիւն ընողներու և զղջացողներու անունները.—

Նշան Էսիկեան, Գէորգ Էլպիկեան, Կարապետ Այլայեան, Գաբրիէլ Այլայեան, Բերովբէ Կիւրեղեան, Մանէլ Գարաբէշիշեան, Ղուկաս տ. Աարդապետեան, Աբրահամ Աէվէեան, Կիրակոս Բէօսեան, Ստեփան Ճորտեան, Աբգար Յովհաննէսեան, տիկին Խորաթ Գլըճեան, տիկին Եուզիկ Եզեկեան, տիկին Կատար, տիկին Նօխուս:

Ասոնցմէ դուրս ոմանք մեռած ըլլալով, յիշել զանց ըրինք:

Այժմ ող մնացող բանտարկեալներուն անունները և տրւած վճիռներուն չափն ու տեսակը այս է.—

24 Հոգի մահուան դատապարտած.

ՄՏ. Գալուստ Արեանեան, տօթ. Կարապետ Փաշայեան (պօլսեցի), Մկրտիչ Կէնճեան, Միսակ Սըլոյեան Ղուկաս Աարդապետեան (ակնեցի), Ճանիկ Թամիոյեան, Ջաքար Գլըճեան, Յակոբ Խաշմանեան, Կիրակոս Բէօսեան, Խաչատուր Բէրէմեան, Նշան Բէշիշեան, Յովհաննէս Մուրատեան, Գրիգոր Մկրտիչեան, Միքայէլ Եզեկեան, Գէորգ Նասապետեան, Մուշեղ Ճորտեան, Մանէլ Տէր Յակոբեան, Երանոս Չէփիճեան, Աբգար Յովհաննէսեան, Աարզան Բիպրիթեան, Սահակ Գլպիկեան, Ղազար Էքսէրճեան, Եղիա Ջարտիկեան, Գէորգ Աէվէեան (բանտէն փախած ու զարնւած).—

Հինգ Հոգի ցկեանս բերդարգելութեան դատապարտած.

Մատնիչ Եղիա Էլպիկեան, Եղիա Ծովիկեան, Նշան Նսիկեան, Ալիքսան Ալիքսանեան, Նշան Տէօփէթեան.—

22 Հոգի առժամեայ բերդարգելութեան դատապարտած.

Տ. Աարզան վարդապետ (քէմաիցի), Տ. Կարապետ Եզեկեան, Մկրտիչ Պոյաճեան, Սարգիս Ծովրիկեան (տիվրիկցի), Կարապետ Մէնէնտեան, Վարդար Մէնէնտեան, Աւետիս Սոբիկեան, Մկրտիչ Թիւթիճեան, Կարապետ Այլայեան, Գաբրիէլ Այլայեան, Գէորգ Կէնճեան, Ազարիա Էլպիկեան մասնիչ, Կարապետ Լուսինեան մասնիչ, Յարութիւն Գրիգորեան, Բերովբէ Կիւրեղեան, Տիգրան Էլպիկեան, Աարզան Պոյուճեան, Մ. Կարապետ Ալիքսանեան, Ազմոս Օրմանեան, Թադէոս Բէրէմեան, Մկրտիչ Մինէեան, Խաչատուր Փափազեան (զիմարացի):

Տրւած այս ծանր վճիռները բոլոր բանտարկեալք, բացի Կարապետ Լուսինեան մասնիչէն, կատարեալ անտարբերութեամբ և իրենց արհամարանքը յայտնող լըջութեամբ մտիկ ըրին և առանց յուզելու դէպի բանս առաջնորդուցան:

* * *

Վճռաբեկ ատենի պատժական ճիւղի նախագահին առարկութեանս տեղեկագիրը:

(Թարգմանութիւն Թուրքերէնէ Ի Յայ)

Քաղաքական յանցանք վերագրելով Երզնկայի նախնական դատարանի պատժական ճիւղին՝ 1894 զեկտեմ. 3 Թւականին պատժական օրինագրին 57-դ յօդուածին տրամադրութեան համաձայն մահապարտութիւնս տնօրինող դրւած վճիռը բոլորովին արդարութեան հակառակ ըլլալը և անմեղութիւնս բացարձակ յայտնի լինելը հետեւեալ ապացոյցներով ակնբեր է.—

1) Իբր պարզ տեղեկութիւն նկատուած և ընդունելով կարգացած տեղեկութեանց վճռի արձակման մէջ անկարևոր նկատուելի և վկաներուն սովորական երդումը տեղի ունենալէ վերջ և վկայութեանց միջև տեսնուած հակասութիւնները և անտեղիութիւնները ըստ սովորութեան արձանագրելով տեղեկութեանց մէջ, հակասութիւն գտնուածներուն վկայութիւնները չընդունել հարկ եղած լինելով հանդերձ, այս ճշմարտութիւնը յարգուած է:

2) Բժշկութեան պատրակաւ Արմտանները երթալըս յանցապարտութեանս փաստ կը բռնել կոր. ասիկա պատրակ և սուտ է. կառավարութեան շնորհիւ կայսերական բժշկական վարժարանէն դիպլոմա ստացած և բժշկական արհեստը ազատապէս ի դորձ դնելու արտօնեալ բժիշկ մ'եմ: Արմտան երթալս տ. Յակոբի դարմանմանը համար ըլլալը ընդհանուրին կողմէ հաստատուած իրողութիւն մ'ը լալով հանդերձ, ասոր սխալ մեկնութիւն տալով դատապարտութեանս իբր զէնք դորձածուիլը անտեղի և բողոքովին անարդար է:

3) Էլպիկեան Եղիայի տունը մէկ քանի անձերու հետ դուրմարելով խռովարարութեան շարժառիթ ըլլալուս մասին, վերոյիշեալ իբր պարզ տեղեկութիւն կարգացած քննութեանց նայելով, յիշեալ գումարման վայրը Արեանեան մՏ. Գալուստին, Եզիկեան Միքայէլին, Ղարաբէշիշեան Մանէլին, Չէփիճեան Երանոսին, Պոյաճեան Մկրտչին ևս ներկայ գտնուելին կհասկցի կոր, սակայն իմ Արմտան գտնուած միջոցին այդ անձերուն ալ Պոլիս գտնելը և իրարու երես բնաւ տեսած չլինելնիս կանխաւ մասնաւոր աղերսագրով դատարանին ներկայացուած անցագրերուն քննութեամբ երևան գալիք ճշմարտութիւն մ'էր, սակայն այս մասին մանրախոյզ քննութեան մը չգործադրելը և ճշմարտութեան ի յայտ ածման մէկ հատիկ այս ճշմարտ միջոցին քօղարկեալ մնալը դրւած վճռոյն անարդարութիւնը երևան կը հանէ. եթէ այսպիսի մեծ դատերուն մէջ անցագրերը և բոլոր արհեստաւորաց արտօնագրերը պաշտօնական թղթեր չնկատուէին, ճիշտ ասոր նման անձողութեան խնդրով ամբաստանեալ Փիւնկեանցի Աստուրին անպարտութեանը փաստ և ապացոյց բռնելով չէր արձակէր և հետեւաբար մանրամասնութիւնները նախնական դատարանին ներկայացուած 1894 նոյեմբերի 29 Թւականաւ և 261 Թւահամար յայտարարագիրս և այս մասին դրւած վճռագիրը և քննութեանց թղթերը

քննելով՝ դրած վճռոյն ապօրինի է ճշմարտութեան հակառակ ըլլալը երևան պիտի գայ:

Ստոկհոլմի մէջ Տոյժոյ ՓԱՇԱՅԱՆ

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

Դ Ե Ր Զ Ա Ն Ի

I

Դերձանի մէջ կատարւած հարստահարութիւնները պատմելէ առաջ մի քիչ ծանօթութիւն տանք այդ գաւառի մասին:

Դերձան արևելքէն արևմուտք կիցայ Կարնոյ եւ Երզնկայի մէջ տեղը, իսկ հիւսիսէն՝ Բաքերդ, հարաւէն՝ Գուգուլան եւ մասամբ Գոյի կը պարփակեն իրենց մէջը: Եփրատ գետը Կարնոյ դաշտերէն կը մտնէ Դերձանի սահմանը եւ ամանակի շեղումներով կուգայ մինչև գաւառին սիրտը: Կողեր զիւզին տակը, ուր բնիւններով Տուգլա-Սուբի բուսած գետակը (սա Դերձանի արևելեան հարաւի լեռներէն կիջնէ) եւ Մամախաթունի առջևէն կանցնի՝ որոսպտոյտ ընթացքով, ճեղքելով Դերձանը, Սառայի կիրճէն կը մտնէ Երզնկայի դաշտը: Ամբողջ գաւառը լեռնադաշտային կարելի է համարել: Հողը խիտ բերրի, մեծաւ մասամբ մշակելի: Բարձր լեռներ չունի. միայն հարաւային կողմէն կը բարձրանան Տարսու ձիւնապատ լեռանց գոտիները:

Որովհետեւ Դերձանի մեծ հարստահարիչները Գուգուլանէն եկած են, հոս կուղեմ ծանօթայնել այդ տարաբաղդ գաւառն այ:

1850-1860 թւականներին Գուգուլանի մէջ 15-է աւելի հայաբնակ գիւղեր կային. կարելի է իւրաքանչիւր գիւղի բնակիչները 30 տուն համրել եւ ամեն մի տուն 10 անձ, որով եղած պիտի լինէր 450 տուն կամ 4500 հայ բնակիչ այդ գաւառի մէջ, ուր այսօր 50 տուն ալ մնացած չեն: Գիւղացի մը, որոյ շահագործութիւնը միայն երկրագործութիւնն է, որ այնքան աշխատասէր, չարքաջ եւ սակաւագնաութեամբ ապրելովը, բաւականաչափ հող ալ կուենաց, ինչո՞ւ պիտի գաղթէ, ինչո՞ւ չպիտի իւր բնակավայրն ու իւր սարուստի միջոցները պահէ: Թէ ինչո՞ւ.— որովհետեւ Գուգուլանի մէջ հաստատող յայտնի Չարէքի ջիւղը աղաները անօրինակ բարբարոսութիւններով ու կեղծքովներով այնքան նեղեցին, այնքան տրտեղին խեղճ հայերին, որ Երզնկայ, Կարին, Պօլիս գատարանները երկար դեգերելէ վերջ, չկրնալով երբէք լսել ընել տալ իրենց արդար բողոքները եւ ուրէ կերպով չկրնալով գոհացնել, բաւականութիւն տալ այդ ազաներին, ճարհատ թողին ամեն ինչ հայրենի տուն, անդաստան, որք այնքան սիրելի եւ քաղցր էին նրանց, եղան քարտաքանդ, խեղճ եւ թշուառ: Թէ ինչո՞ւ նահանգապետները կը թողազրին, ինչպէս եւ կառավարիչները, ջիւղը աղաներին, նախ՝ որ հայեր էին ենթակաները, հարստահարողները, երկրորդ՝ որ շարունակ իրենց նւէրները պահելիչները ալ չէին մտապահը:

Շատ դիւրաւ կարելի է հաստատել մեր դրածը, եթէ վերոյիշեալ քաղաքաց դատարանների արձանագրութեանց անտրակները քրքրելն կամ մեր պատրիարքարանի դիւանատունը մի քիչ պրպրուել, կամ աւելի լաւը՝ եթէ դեռ միայն աւերակներին այցելութիւն մը արել եւ տեղոյն վրայ քննութիւն մը բացել: 10-15 տարի առաջ Դերձան դաջողը, եթէ այսօր ալ այցելէ, չպիտի հաւատայ, թէ սա իր առաջւան տեսած երկիրը ըլլայ. այն շէն ու ճոխ տները, ուր հարիւրաւոր անցորդներ կը կերակուէին, այսօր յետին չքաւորութեան ու խեղճութեան մասունքած են, մինչդեռ այն

ամեն անօթի, տկող թուրքերն եւ քիւրդերն, որ հայոց դռները կը կշտանային, այսօր դրամի տէր, աղա, բէկ եղած են: Դերձանի հայերը, որ 1500 տունէն աւելի կը հաշին, ամենք ալ գիւղերու մէջ հաստատուած լինելով, երկրագործութեամբ կը պարտապիւն եւ ունին բաւականաչափ վարելահող: Արդէն Մէրքէշին, Մամախաթուն կարեւոր տեղ մը չլինելով, երկրագործ հայեր չկան. միայն կան քանի մը պանդուխտ հայեր, որ առեւտրով կը զբաղին:

Դերձան իւր շրջակայ գաւառների Շիրակը կը համարել. վանդի խիտ արգասաբեր հող ունի: Եւ երբ դերձանցի հայն ալ հողատէր է եւ ինք կը մշակէ իւր հողերը, ինչո՞ւ հապա այսօր այդ երկրին հայերն վերջին ծայր աղքատ են եւ ճնշւած անվճարելի պարտքերի տակ: Ի՞նչէ՞ դեղձութեամբ կապրին կամ թէ ծոյլ են, չեն աշխատիր. ո՞չ, դերձանցիք վերջին ծայր պարզ կհագնին եւ չտեսնուած սակաւագնաութեամբ կապրին: Ամերիքան կտաւէ եւ տեղական մանուսայէ չինուած կնիթարի մը 3-4 տարի կը հագնին, կերածին ալ իրենց թանջուրն ու չոր հացն է, աշխատութիւնին ալ անդու ու անդազար: Ուրեմն պարզեք երկու խօսքով. նախ որ վերջին տարիներս սուլթանի կառավարութիւնը մասնաւոր դիտում անուանեցին իր թափախ տեղափոխութեամբ, ընկճելու հայերը, հանելով նոր տուրքեր եւ ճանրացնելով առաւել եւս արգէն եղած տուրքերը, գրգռելով թիւրք եւ քիւրդ տարրը հայուն դէմ, որ կեղեքեն, հարստահարեն, երկրորդ՝ երբ դերձանցի հայերը գրամի փոխառութեան պէտք կուենան, չլուծած տոկոսներով կանեն. այնպէս որ անկարելի կըլլայ վճարելը: Ասոր մասին ալ պիտի խօսենք վարք:

Կառավարութեան անիրաւ պահանջումները կամ տուրքի անուշով ըրած կեղեքումները.—

Արդէն անկարելի դարձած, մանաւանդ վճարելու անկարող աղքատներուն համար, զինուորական տուրքը երկար տարիներ պանդխտութեան մէջ դանւոյններուն ալ մնացողներէն կուզին եւ կառնին:

Տասանորդի արդէն ճանրացած տուրքը ծախելէն դատ, բռնաւորների կամայականութիւններն ու անիրաւ պահանջումները չափ ու սահման չունին. ամբարձ գործն, գարի եւ այլ ուղած տեղերին անվարձ փոխադրել կուտան, ջիւղը եւ թիւրք յետուակներու կողմէ դիտմամբ վառած խտերուն եւ ցորենի բարդերուն տասանորդները կը հաւաքեն, ինչպէս եւ բանջարեղէններու. կուղէ փչացած ըլլայ տարապայման բարձր գին կը պահանջեն եւ կառնեն:

Տարին 3-5 օր ամեն մարդ տարապարհակ ճամբաները կաշխատեցնեն. չաշխատողներէն 25-ական դրուշ կը պահանջին:

Տոյժ հաւաքման համար Հախի միւտիւրին ժանյարմէներ օրերով շաբաթներով գիւղերը կը նստին առանց մէկ փարայ. վճարելու եւ որ աւելին է, 18-20 հեծելազօրք, իբր զբոսէրարի ճանապարհների ապահովութեան հսկող օրերով հայոց գիւղերը կը մնան, ոչ միայն թէ իրենց եւ թէ ձիւրուն համար բան մը չեն վճարեր, այլ յետուակների պակասը իրանք կամեղջացնեն:

Հարկահաւանք հայ գիւղացիներին միւլունոյն տուրքը տարին 3-4 անգամ կառնեն, որոյ համար հարկ եղած տեղեր բողոքներ ու դիմումներ եղած են, բայց բնաւ լսելի չեն ըլլար: Ինչպէս ըսինք կառավարութիւնը հայոց մասին ամեն դրկանք եւ հարստահարութիւնը դիտմամբ հաշու մը ընել կուտայ:

II

Դերձանի հայերուն ամենէն մեծ դժբախտութիւնը ջիւղը աղաներուն դրացի դանւելն է, այս աղաներուն շատերը իրենց շահատակութիւններով արդէն հրապարակուած են. բայց որովհետեւ Դերձան մուսուլմանութեամբ ու եւս մնացած է, որ ոչ իր մասին դրոյ մը ունեցած է եւ ոչ ալ հետաքրքրը:

ւող մը, ուստի քիւրդ աղաների այս երկրի հասուցած ան- հաշւելի վնասներն ալ թագուն մնացած են:

Այս աղաներուն մէջ հռչակաւոր են չարէքլինները: այ- ժրմ մեծ տեղ կը բռնեն Շահ Հիւսէյնի սրբի Հայդար բէկի, Դարագէլընիցի Հասան աղա, Ֆէմ-ախտոցի Մէհմէտ ա- զային տղայքը, Շրդ գեղի աղաները՝ Խելիլ աղա, Կէքքոյին տղաքը, Շէթերու աղաները, Կուռէշյի աղաները եւ ուրիշ- ներ: Ստանք 15-20 տարիներէ ի վեր մարախի եւ թրթու- լի-նոան թափած են Դերջանի վրայ, կերան եւ կուսեն գետ ինչ որ մնացած է: Հոգին շատ լինելով է, որ ժող- վուրդը կարողացաւ ցարդ գիմանալ, եթէ ոչ անբաղք գու- զուլչանցիների նման հոս ալ հայոց գերեզմանաքարերը մնացած պիտի լինէին ցայտօր:

Մամուխաթուհէն 4-5 ժամ հեռի, դէպի սրեւելեանն հա- րաւ, կը գտնուի Ուշ գեղը. երբևիմ զուտ հայաբնակ էր, բայց այսօր հազիւ 40 տուն հայ մնացած է: 20-էն աւելի ալ քիւրդի տուն լեցւած է: Այս գեղի հայ բնակիչները 10-12 տարիներէ վեր չլինալով տոկալ իրենց դրացի Շրդ գեղի աղաների հարստահարութեանց եւ յափշտակութեանց, ամբողջովին լցւած են Կարին, կարծելով թէ դատ ու դա- տաստանով պիտի կարենային իրենց իրաւունքները ձեռք բերել: 3-4 տարի տեգերեցան խեղճներ եւ երբ գզացին թէ իրենց բողոքները լսող մը պիտի չըլլայ, ոչ ալ իրենց վրայ արգահատող մը պիտի գտնուի, դարձան նորէն իրենց գեղը կատարեալ խեղճութեան մէջ, թողնելով հողերի մեծ մասը սոֆի բռնաւոր աղաներուն:

1891 թ. այս գեղէն թմեկանց երկու եղբայր արտը աշ- խատած ժամանակին, Դըզըլ Հասանի- Ուշ գեղէն հազիւ մէկ ժամ հեռաւորութիւն ունեցող բոլորովին թուրքաբը- նակ գեղ մէ-թուրքերը զինեալ յանկարծակի կը յարձա- կին վրանին: Երկու եղբայր կսկին մանգաղով, փայտե- րով զիրենք պաշտպանել: Թմեկեան եղբայր գեղեցիկ քոյր մը կուսնան, որ ինչպէս միշտ, այդ օրն ալ քաղաքին մէջ կը գտնուի Վաւաշուտ թուրքերը այդ օրիորդը առեւանգե- լու կուզան եւ որովհետեւ թմեկեաններու քաղութեան փորձը առած են, այս անգամ ալ կը դաւադրեն նախ երկու եղբայրը սպանել եւ յետոյ ձեռք բերել իրենց աւարը, բայց կը սխալին: Այս անգամ ալ թմեկեանք 30-40 զինեալ յե- լուզակների դէմ քաջաբար կը պաշտպանին զիրենք: քոյ- բերին միւս մանկամարդների եւ անչափահասների հետ կը փախչին գեղը՝ հաւար կը պտան: Մինչ հաւարը կը հաս- նի, թմեկեանները մին փորէն դաշոյնով խոպուած կըլլայ: միւս եղբայրը, թէեւ դարձեալ վիրաւոր մի երկու տեղէ, բայց կը յայտը երկու թուրք գէն ի ձեռին բռնել: Հաւա- րի հասնող զիւղացիք ի փախուտ ածապարող դըզըլ-հա- տանոց թափթփած գէնք, կոշիկ հաւաքելով, երկու կալա- նաւորների հետ կը զրկին Մէրքէզը, տեղեկագրով մը ալ պատմելով եղած եղեւնագործութիւնը. բժիշկ ու պաշտօն- եայ կուզան. քէֆշի, թէ մեռնողին եւ թէ վիրա- ւորեալին համար բարօրութիւն կը տրւին: Դըզըլ-հատանցիք ամեն ուրեք ալ կը ձանցելին կը բողբւլին, վիաները շատ, բայց լսող չկայ, խլացեր են: Կարին, Պօլխ հեռագիր կը վարուի, բայց ոչ մի արդիւնք. կղեւնագործք եւ ոչ մի օր իսկ կը բանտարկւին:

1894 թ. սեպտեմբեր ամսոյ մէջ երզնկայի հայ երիտա- սարը մը առեւտուրի համար կերթայ այդ գեղը: Գիշեր մը զինեալ ելուզակները այդ երիտասարդը գտնուած սենեակը կը չըջապատին, գանձեր կը խորտակին ու ներս կը խուժեն: Մարտահար կը մնան ներս գտնուողները եւ բնաւ զիմա- զրութիւն չեն կրնար բնել: Յիւզակները ամբողջ իրեզն- ները եւ ապրանքը 100 լիբայէն աւելի, կը հաւաքին, խեղ- ճերը լաւ մ'ալ գտնակածելէ վերջ կը մեկնին անվախ ու հանդիսա: Բանի մ'օր վերջն ալ միւսնոյն յիւզակները գիւղին ամբողջ նստիւրը կը քշեն կը ամանեն, խտտի գէգե- րը կը վառեն եւ այնն:

Այս վերջի գուժերն Ուշ գեղի հասանք ամբողջովին են: Ինչ

պէս ըսինք, Դըշ գեղի արիւնկզակ աղաները այս գեղա- ցոց էին դրացի, հիմայ ծոյերնուն մէջ մտած են: Մէհմէտ աղա անուն յիւզակապետը Ուշ գեղի մէջ կը նստի: 1892 թ. այս նշանաւոր յիւզակապետները պատանշան- ներ ստացան սուլթանի կառավարութիւնէն. երեւի երկ- րին անգնահատելի ծառայութեանց համար...

Երբ ըսինք, թէ սուլթանի կառավարութիւնը Հայաստա- նի մէջ հայ տարրը փճացնելու համար մասնաւոր դիտում մ'ունեցեր է, մի՞թէ կը սխալինք: ամենօրեայ փաստերը այդ կը ցուցնեն: Ինչո՞ւ յիւզակապետները կը խրախուս- ւին, պատանշան կը ստանան, մինչդեռ ատոնց յատկանի- չը ի սկզբանէ միայն եղած է քանդել, թալանել, աւերել: Սուլթանի բռնապետութիւնը իր այդ նպատակի իրագործ- ման համար պարզ կերեւայ, որ քիւրդ տարրը միջոց մը ը- րած է:

Մէրքէզէն իր երկու ժամ հեռի դէպ արեւմուտք, Դեր- ջանի կեզրոնը կը գտնուի 100 տնւոր հայաբնակ Կոտեր գեղը: Այս գեղի մէջ տեղացի յայտնի առեւտրական տուն մը կար Պէրպէրեան Մինաս եւ որդիք 93 թ. յուլիս ամսոյ մէջ Պէրպէրեանի երկու երիտասարդ որդիքը 25, 30 տարւան, իրիկուն մը իրենց քաղաքին հետ սայլերով տուն վերադարձած ատենին, գեղէն հազիւ մի քանի վայր- կեան հեռի, կամուրջին քովը, երկու ծպտեալ քիւրդերի բէ- վօրլէրի գնդակներէն կը սպանուին: Սնորհապէս լուր կը տրուի կառավարութեան, որ բժիշկ եւ պաշտօնականներ կը զրկէ քէֆշի համար: Վատնողի կառավարութեան ընկիւք կարծես թէ այդ միայն ըլլայ, աղկից անդին անցնելու ձեռնառնութիւնը չունենայ: Խեղճ Պէրպէրեան կը բողո- քէ, կը հեռագրէ, ի զուր. կանցնին ամիսներ, լսող, կարեւու- րութիւն տուող չկայ:

Չանախչի, Սղազեր, Թառու, Ծերանի, Ծաղկարի, Վր- ժան, Ապրանք. այս գեղերը Մէրքէզէն 4-7 ժամ հեռա- ւորութեամբ դէպ հարաւարեւմուտք իրարմէ կէս կէս ժա- մու միջոցաւ յանկույտ Եփրատայ, գրեթէ Տաւրոսի շրջա- յին տակը տարածուած են: Վերջին տարիներս քիւրդ աղա- ներուն այս հայաբնակ գեղերու հասուցած վնասները ան- հաշւելի են: Երկար կըլլայ, եթէ հարստահարութեանց մանրամասնութիւնքը պատմենք: Գիշով ալ կը յուսանք, թէ պիտի կարենանք հասկցնել իրաց վիճակը:

Ըսինք թէ Դերջանի մեծ կեղեքիները Գուզուլչանէն եկած են: Այլ, չարէկցիները Գուզուլչանի տիրանալէ վերջ, քիչ քիչ այլ եւ այլ եղանակներով մտան Դերջան եւ 5-6 տարւան մէջ իրենց սահմանը գտնող բոլոր գեղերը իրենց ճիւղային տակը առին: Բանի մը հատը արդէն բղքած են, որոց տեղեր այժմ հայի անշնչացած յիւզատակները մնացած են: Աբաղճոր, Ատող, Թառու եւ երկու երեք փոքրիկ գու- մերու մէջ 120-էն աւելի հայ տուններ կային բոլորն հողա- տէր: այսօր կեանկցիին եւ դարագէլընիցիին սեփակա- նութիւնները դարձած են ու լեցւած քիւրդերով: 93 թ. գետ 5-6 տուն մնացած էր Թառու մէջ: Դէ՛ջերէն յայտ- նի էր Ստեփան Մինասեանը. շատ անգամներ Ստեփանի տաւարները կը գողնան, խտտերը կը վառեն, բայց Ստե- փան կը մնար, վասնզի կապէր հողերով: 93 թ. յուլիս ամսոյ մէջ, զիշեր մը երբ տունէն բացակայ կը լինի Ստե- փանը, քիւրդերը օգուտ քաղելով, խտտի խուրճեր կը դնեն տանը չորս կողմը ու կը բռնկցնեն: Աղեխար կը լինի ներսիններուն լացն ու կոծը: Գիւղացիներ չեն համարձակեր զուրս ելլելու. կը վառի տունը մինչեւ լոյս: Տարաբախտ զոհերը տան մէկ նկուղը կապաստանին. ատաւօտուն փը- լատակներէն կը հանւին երկու տղայ խեղուած, միւսներն ալ կիսահեղձ. տունը իր մէջլիններովը մոխարակոյտ մը կըլլայ: Խեղճ Ստեփան երբ կը լսէ եղածը, գլուխը կը ծեծի եւ իւր վատոյժ ու մերկ ընտանեաց ձեռներէն բռնելով կարթայ մէրքէզը: Մամախաթուն, արգոսէս կուսայ, կը պատմէ իւր կրած դժբախտութիւնները: Բայց կառավա- րութիւնը, կարծես թէ իրեն չվերադարձելից այդ օրոքը, բնաւ

